

ÖZCOŞAR, İ. ve DENİZ, M.S (2021). “Hakkâri Nesturilerin Osmanlı Merkez Otoritesi İle İlişkileri” *Kadim Akademi SBD*, C. 5. S.(2) s. 84-108.

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi.

Makale Başvuru Tarihi / Application Date: 03.12.2021

Makale Kabul Tarihi / Accepted Date: 22.12.2021

HAKKÂRİLİ NASTURİLERİN OSMANLI MERKEZ OTORİTESİ İLE İLİŞKİLERİ RELATIONS OF THE NESTORIANS OF HAKKÂRI WITH THE OTTOMAN CENTRAL AUTHORITY

İbrahim ÖZCOŞAR*

Mehmet Sabri DENİZ†

ÖZ: Nesturi Kilisesinin patriklik merkezi, 16. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasında yer almaya başlamıştır. Katolik misyonerlerin müdahalesi sonucu oluşan kilisedeki bölünme ile beraber Mar Şimun unvanlı Nesturi patrikleri, önce Diyarbakır'ı daha sonra Siirt'teki Mar Yakup Manastırı'nı ve 17. yüzyılın başından itibaren ise günümüz Hakkâri şehir merkezi yakınlarındaki Koçanis köyünü 20. yüzyılın başına kadar kalıcı ikametgâh (patriklik merkezi) olarak kullanmaya başladılar. Kabaca üç asır boyunca Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasında yer almasına rağmen Hakkâri Nesturi Kilisesinin ve mensupları olan Hakkâri Nesturilerin millet sistemi bağlamında Osmanlı merkez otoritesi ile ilişkilerinin ne düzeyde olduğu hususu literatürde tartışmalı bir konu başlığıdır. Bu çalışmanın amacı Hakkâri Nesturilerin Osmanlı merkez otoritesi ile ilişkilerini ve konu ile ilgili tartışmaları Osmanlı arşiv vesikaları üzerinden açıklığa kavuşturmadır.

ABSTRACT: The patriarchate center of the Nestorian Church began to take place under the rule of the Ottoman Empire from the beginning of the 16th century. Nestorian patriarchs with the title of Mar Şimun, together with the split in the church as a result of the intervention of Catholic missionaries, first settled in Diyarbakır, then the Mar Yakup Monastery in Siirt, and from the beginning of the 17th century, the village of Koçanis, which is located near today's Hakkari city center, as a permanent residence until the beginning of the 20th century. started to use it. Although it had been under the rule of the Ottoman Empire for almost three centuries, the level of relations between the Hakkari Nestorian Church and its members, the Nestorians of Hakkari, with the Ottoman central authority in the context of the millet system is a controversial topic in the literature. The aim of this study is to clarify the relations of the Nestorians of Hakkari with the Ottoman central authority and the discussions on the subject through Ottoman archive documents.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Nesturiler, Hakkâri

Keywords: Ottoman Empire, Nestorians, Hakkâri

* Prof. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Tarih Bölümü, ibrahimozcosar@artuklu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-0776-4129>

† Dr, Tarih Öğretmeni, mdeniz@artuklu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7917-784X>

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren nüfusunun hatırı sayılır bir kısmını gayrimüslim tebaa oluşturmuştur. 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren ise söz konusu gayrimüslim tebaaya Hakkârili Nasturi Süryaniler de dâhil olmuşlardır. Osmanlı Devleti, ehl-i kitaptan olan ve tebaası durumundaki gayrimüslim unsurlarla (Hristiyan ve Yahudi cemaatlerle) ilişkilerini tesis ederken İslam'daki zimmî hukukunun pratik uygulamalarından istifade etmiştir. Bu pratik uygulamaların bir tezahürü şeklinde ortaya çıkan ve günümüzde bazı sosyal bilimcilerin “millet sistemi” olarak tanımladığı mekanizmaya göre; söz konusu gayrimüslim bir unsur devletin hâkimiyet sahasının neresinde yaşarsa yaşasın ve hangi dili konuşursa konuşsun merkezî otorite ile idarî, malî ve hukukî ilişkilerini İstanbul'da ikamet eden bir millet-başının riyasetinde yürütmekteydi. Bu amaçla 19. yüzyılın başına kadar Osmanlı tebaası durumundaki tüm Hristiyan unsurlar, inanç prensiplerindeki benzerlikten hareketle iki ana kategori altında toplanmıştı. 451'deki Kadıköy ekümenlik konsilinin itikadî kararlarına muhalif Ermeni, Süryani Yakubî, Kıptî, Habeşî gibi cemaatler (*monofizitler* anlayışı benimseyenler) “millet-i Ermeniyan” adı altında İstanbul Ermeni Patrikliğine; adı geçen konsilin itikadî kararlarını kabul eden Rum/Yunan, Bulgar, Sırp, Melkit gibi unsurlar (*diyofizit* anlayışı benimseyenler) ise “Rum milleti” adı altında İstanbul Rum Patrikliğine tabi kılındığına dair literatürde bir kabul bulunmaktadır¹. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren ise millet-i Ermeniyan ve Rum milletinin yanında Batılı devletlerin siyasî baskısının bir sonucu Katolik ve Protestan itikadına mensup Hristiyanlar da millet statüsünü elde etmiş ve bu yönde bir idarî, hukukî ve malî değişime gidilmiştir.

Yukarıda bahsi geçen teoriden hareket edilmesi durumunda 16. yüzyıldan beri Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasında yer alan Hakkârili Nasturilerin “millet sistemi” içerisindeki yerinin veya merkezî otoriteyle ilişkilerinin tespiti açısından şu hususların açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

1. 16. yüzyıldan beri Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasında sakin Hakkârili Nasturiler bir Hristiyan unsur olarak yukarıda bahsi geçen milletlerden (Rum, Ermeni, Protestan veya Katolik) hangisine mensuptular?
2. 1920'li yılların başına kadar Hakkârî'de ikamet eden Nasturi Patriği Osmanlı merkez otoritesiyle idarî, hukukî ve malî ilişkilerini hangi kilise veya millet-başı riyasetinde/aracılığıyla yürütmüştür?

¹ İlber Ortaylı, “Osmanlılar'da Millet Sistemi”, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 30, İstanbul 2005, s. 66-67; İbrahim Özcoşar, “Osmanlı'da Hristiyan Cemaatler Arası İlişkiler: Ermeni-Süryani Örneği”, *Mukaddime*, C. 5, S. 2, 2014, s. 3-4; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Alternatif Üniversite, İstanbul 1992, s. 20; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004, s. 69.

3. Hakkâri, 19. yüzyılın ortasına kadar Osmanlı Devleti'nin idarî teşkilatında "hükümet/emirlik" statüsüne sahip bir sınır sancağıydı. Dolayısıyla müstakil bir idarî yapıya sahipti. Bir sınır sancağı olmasından öte, 19. yüzyılın başına kadar ne Osmanlı ne de İran (Safevî/Zend/Kaçar) devletinin Hakkâri emirliği üzerinde mutlak bir hâkimiyeti söz konusu olmuştur. Bu noktadan hareketle 19. yüzyılın ortasına kadar Hakkâri emirliğinin idarî sahasında bulunan Hakkâri Nasturi Kilisesinin ve mensuplarının Osmanlı millet sistemine dâhil olmadığı veya millet sistemi içinde müstakil bir statüye sahip olduğu söylenebilir mi? Nasturilerin millet sistemi içindeki yerine atıf yapan sınırlı sayıda Osmanlı Devleti'ne ait arşiv vesikasının bulunması bu iddiayı destekler mi?
4. Millet sistemini "gayrimüslim cemaatlerin Osmanlı merkez otoritesi ile ilişkilerini belirleyen yazılı sözleşme" şeklinde tarif etmek de mümkündür. Söz konusu yazılı hukukî sözleşmeye rağmen Nasturi Kilisesinin millet sistemi içindeki yeri neden tartışmalı bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır?

Nasturi Kilisesinin Osmanlı merkez otoritesi ile ilişkilerini yansıtan arşiv vesikalarının sayısı oldukça sınırlıdır. Mevcut arşiv vesikaları ise Hakkârili Nasturilerin Osmanlı millet sistemi içindeki yerini açıklığa kavuşturmak bir yana konuyu daha da tartışmalı hale getirmektedir. 1831'de (Hicri 1247) Divân-ı Hümayûn'a bağlı Evâmir-i Maliye Kalemî tarafından tanzim edilen 1 numaralı Şurût-ı Milel-i Muhtelif defteri, söz konusu arşiv vesikalarına örnek gösterilebilir. Defter, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasındaki tüm gayrimüslim cemaatlerin ruhanî reislerinin her türlü hak ve imtiyazlarına ait hükümleri içermektedir. Defterde Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasındaki tüm gayrimüslim cemaatlerin ruhanî reislerinin vazife ve salahiyetleri ile gerek devlet ve gerekse de cemaatiyle olan ilişkisi detaylı olarak belirtilmiştir. Defterin 38. sayfasındaki "Şurût-ı Murahhâsalık-ı Nastûrî" başlığı altında Nasturi cemaatinin reis-i ruhanîsinin vazife ve salahiyetlerine de geniş bir şekilde bahsedilmiştir. Ancak söz konusu defterde Nasturilerin ruhanî reisi ile ilgili iki problem karşımıza çıkmaktadır. Birincisi Nasturilerin ruhanî reisinin unvanı için "patrik" yerine "murahas" tanımı kullanılmıştır. İkincisi ise söz konusu ruhanî reisin yetki sahası Mardin ve Diyarbakır çevresi ile sınırlı tutulmuştur. Diğer bir ifadeyle Hakkâri ve çevresinde sakin Nasturi taifesinden ve Koçanis'te meskûn Nasturi patriğinin vazife ve salahiyetlerinden hiç bahsedilmemiştir. Divân-ı Hümayûn gibi merkezî otoritenin en üst kuruluna bağlı bir daire tarafından tanzim edilen bir vesikada Hakkâri'de meskûn Nasturi patriğinin isminin zikredilmemiş olması oldukça dikkat çekicidir.

Yukarıda bahsi geçen defterin tanzim edilmesinden yaklaşık altı yıl öncesine ait bir Şeriyeye Sicili defterinde de benzer bir durum karşımıza çıkmaktadır. 1825'in sonlarına (*evâil-i şehri-i Cumâdelülâ 1241*) ait kayıt, Nasturi ve Yakubî kilisesi patriklerinin de hazır buldukları bir mahkemenin duruşma metnidir. Metinde, Nasturi patriğinin mahkemeye (*mahfili din-i*

Muhammediyeye) gelip hazır bulunanların önünde Siirt'te bulunan bir taşınmazın (manastırın) tasarruf hakkı ile ilgili Yakubî Süryani cemaatinin patriği hakkında bir takım iddialarda bulunduğu belirtilmiştir. Diyarbakır'da görülen dava şahitlerin ifadeleri doğrultusunda Nasturi patriğinin lehine sonuçlanmıştır.

Yukarıda bahsi geçen iki arşiv vesikası üzerinden Nasturilerin Osmanlı merkez otoritesi ile ilişkileri bağlamında ayrıca şu soruların da yanıt bulması gerekmektedir:

1. Diyarbakır'da görülen bir mahkemede Yakubî patriği hakkında çeşitli iddialarda bulunan ruhanî, Hakkâri'de meskûn Nasturi patriği miydi? Yoksa 19. yüzyılın başlarında birbirinden bağımsız birden fazla Nasturi patrikliği mi mevcuttu?
2. Nasturilerin millet sistemi içindeki yerinin akademik çalışmalarda tartışmalı bir konu olmasının sebebi 19. yüzyılın başlarında birden fazla Nasturi patrikliğinin mevcut olması mıydı?
3. Birden fazla Nasturi patrikliği mevcutsa bu patrikliklerin millet sistemi bağlamında statüleri birbirinden farklı mıydı?

Hakkârili Nasturilerin Osmanlı merkez otoritesi ile ilişkileri konusundaki soru işaretlerini ele almadan önce konu ile ilgili literatürdeki tartışmalara göz atılması gerekmektedir. Buradan hareketle söz konusu tartışmalar ve tartışmalara sebep olan hususlar aşağıda beraber irdelenecektir.

1. Nasturilerin Osmanlı Millet Sistemi İçindeki Yeri İle İlgili İddialar

Nasturilerin Osmanlı merkez otoritesi ile ilişkileri konusunda bugüne kadar muhtelif iddialar ortaya atılmıştır. Dabağyan, 15. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasındaki Rum Ortodokslar (Kadıköy konsilinin itikadî kararlarını benimseyenler/diyofizitler) hariç, ehl-i kitap gayrimüslim tebaanın tamamının (Yahudiler ve Süryaniler de dâhil olmak üzere) idarî yönden, İstanbul Ermeni Patrikliğine tabi olduğunu iddia etmiştir². Bu durumda Dabağyan, dolaylı olarak Hakkâri Nasturi Kilisesinin de idarî yönden İstanbul Ermeni Patrikliğine tabi olduğunu belirtmiştir. Yahudiler ile ilgili kısım hariç Dabağyan'ın söz konusu iddiası birçok araştırmacı tarafından kabul edilmiştir³. Dabağyan'ın bu genellemeci yaklaşımından farklı olarak Joseph, Diyarbakır ve Musul gibi doğrudan merkezî otoritenin idarî tasarrufu altındaki Nasturilerin

² Yahudilerin, Katolik Ermenilerin ve Süryanilerin, sonraki yıllarda, Ermeni patrikliğinin riyasetinden ayrıldığını da belirtir. Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul, 2005, s. 72-73.

³ Daha yaygın kabul gören görüş ise 451 Kadıköy Konsili karşıtı itikadî anlayışa sahip olan Monofizit kiliselerin/mezheplerin idarî olarak İstanbul Ermeni Kilisesine tabi olduklarıdır. Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 1965. s. 32-33; Ortaylı, s. 66-67; Özcoşar, "Osmanlı'da Hristiyan Cemaatler Arası İlişkiler: Ermeni-Süryani Örneği", s. 3-4; Kenanoğlu, s. 69.

(veya Keldanîlerin) İstanbul Ermeni Patrikliğine tabi olduğunu söylemek mümkünse de aynı şeyi Hakkâri ve çevresindekiler için iddia edilmesine karşı çıkmıştır⁴. Buna karşılık Hakkâri ve çevresindeki Nasturilerin millet sistemi içindeki yeri ile ilgili herhangi bir iddia da bulunmamıştır. Nasturi asıllı araştırmacı Matfiyef, Nasturilerin (Süryani Yakubilerle beraber) önceleri İstanbul Rum Patrikliğine ancak daha sonraki tarihlerde İstanbul Ermeni Patrikliğine bağlandığını iddia etmiştir⁵. Fakat bu idarî değişiklik ile ilgili herhangi bir tarih vermemiştir. Özdemir ise Hakkârili Nasturilerin İstanbul Ermeni Patriği riyasetinde Dersaadet'teki temsilini 1893 yılına ait bir arşiv kaydına dayandırmıştır⁶.

Yine arşiv kayıtlarına dayalı olarak bazı araştırmacılar ise Nasturilerin Süryani Kadim/Yakubî Patrikliği üzerinden Dersaadet ile iletişim kurduklarını dile getirmişlerdir. Yılmazçelik, Diyarbakır'a ait bazı *Şerîyye Sicili* defterlerine dayanarak, 19. yüzyılın ilk yarısında, Diyarbakır'daki Nasturilerin bir kısmının idarî olarak Süryani Yakubî Kilisesine bağlı olduğunu belirtmiştir⁷. 18. yüzyılda Halep'te bulunan Nasturilerin Katolik Marunîlerle yakınlaşmasından rahatsızlık duyan Süryani Yakubi metropolitinin resmî makamlara yaptığı şikâyet üzerinden Masters de genel olarak Nasturilerin, 18. yüzyılda ve öncesinde, Süryani Yakubi Kilisesine tabi olduğu yargısına varmıştır⁸.

Hicri 1247'de (1831) tanzim edilen ve yukarıda da bahsi geçen *Şurût-ı Milel-i Muhtelif* Defteri'nde Nasturi patriği ile ilgili dikkat çekici bir ayrıntı bulunmaktadır. Defterde Nasturi cemaati ile ilgili bölümde “Şurût-ı Murahassalık-ı Nastûrî” ifadesi kullanılmıştır. Başka bir ifade ile *Nasturi reis-i ruhanisi* için “patrik” yerine “murahhas” unvanı kullanılmıştır⁹. *Murahhas*, Emeni Kilisesine tabi bölge ruhanileri (piskoposları, metropolitleri) için kullanılan dinî bir unvandır.

⁴ John Joseph, *The Nestorians and Their Muslim Neighbors*, Princeton University Press, New Jersey 1961, s. 33-34.

⁵ Konstantin Petroviç Matfiyef, *Asurlar ve Modern Çağda Asur Sorunu*, Çev. Vahap Kelat, Kaynak Yayınları, İstanbul 1996, s. 27.

⁶ Bülent Özdemir, *Süryanilerin Dünü Bugünü I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 47.

⁷ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840) (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 174-175.

⁸ Bruce Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*, Cambridge University Press, New York 2001, s. 63.

⁹ 28 Haziran 1852 tarihli başka bir arşiv vesikasında da yine Hakkâri hiyerarşisinin ruhanî reisi için ‘murahhas/murahhasa’ ifadesinin kullanıldığı görülmektedir: “...Hakkâri sancağı dâhilinde kain Nasturi milleti murahhasası Mar Şimun tarafından kendilerine mevrûd Ermeni ul-ibare varakada millet-i merkumenin (Nasturilerin) bazı taraftan görmekte oldukları eza ve cefadan...” Hakkâri’de Nasturi milletine murahhasları olan Mar Şimun tarafından yapılan ezanın önlenmesine dair Van valisinin şukkası. BOA, MVL, Dosya No: 569, Gömlek No: 129.

Buradan hareketle Seyfeli, Hakkâri Nasturi patriğinin Dersaadet nezdinde İstanbul Ermeni Patrikliği tarafından temsil edildiğini belirtmiştir¹⁰.

Hakkâri Nasturi Kilisesinin ve mensuplarının, hangi millete (Rum, Ermeni Süryani, Yakubî) tabi oldukları bir tarafa, Osmanlı millet sistemine tabi olmadığını belirten görüşler de dile getirilmiştir. Soane'ye göre, Osmanlı merkez otoritesi (sultan) ile Nasturiler arasında sembolik bir ilişki bulunmaktaydı. Yıllık bir haraç ödeme dışında Patrik Mar Şimun'un sultana karşı herhangi bir yükümlülüğü olmamıştır¹¹. 19. yüzyılın sonlarına doğru bölgede görevli Rus subay Averyanov, Soane'den biraz farklı olarak, Hakkârili Nasturilerin 19. yüzyılın ortalarına kadar vergilerini Hakkâri mîrine ödediklerini dolayısıyla Osmanlı merkez otoritesi ile herhangi bir malî irtibatlarının olmadığını ima etmiştir¹². Averyanov ile benzer bir görüşte olan Gaunt ise Hakkârili Nasturilerin *millet sistemi* içindeki yerine atf yapan (Rumlara, Ermenilere veya Süryani Yakubîlere tabi olduklarına dair) herhangi bir arşiv kaydının olmadığını belirtmiştir¹³. Atiya da Gaunt ile benzer şekilde Nasturilerin Osmanlı merkez otoritesi ile (*millet sistemi* ile) herhangi bir bağının olmadığını; tamamen müstakil Hakkâri emirliğine tabi olduğunu söylemiştir¹⁴.

Nasturi Kilisesinin merkezî otorite ile ilişkileri bağlamında tartışmalı olan konulardan biri de patriklerin/katolikosların padişah beratı/fermanı ile işbaşı yapıp yapmadığı hususudur. Cuinet, genel bir kural olarak Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasındaki tüm patriklerin padişah fermanı ile işbaşı yaptığını, dolayısıyla Hakkâri Nasturi Kilisesi Patriğinin de padişah fermanı ile işbaşı yaptığını söylemiştir¹⁵. Silbernağl, Hakkâri'de bulunan Nasturi patriğinin tarihin hiçbir döneminde padişahтан (Bâbiâli'den) bir ferman/berat almadığını, buna karşın, ovadaki Musul Nasturi (veya Keldanî) patriğinin padişahın fermanıyla işbaşı yaptığını belirtmiştir¹⁶.

Fortescue, Silbernağl'in iddiasına karşı çıkmış, Nasturi patriğinin Türk (Osmanlı) hükümetinden temin ettiği bir berata sahip olduğunu ve kendi çağdaşı olan patriğe -XIX. Şimun

¹⁰ Canan Seyfeli, "Keldani Patrikliği'nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnâmeleri (1847-1918)", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 32, Güz 2018, s. 101.

¹¹ E. B. Soane, *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk*, Çev. Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul 2007, s. 178.

¹² P. İ. Averyanov, *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler*, Çev. İbrahim Kale, 1.Baskı, Avesta Yayınları, İstanbul 2010, s. 130.

¹³ David Gaunt, *Katliamlar, Direniş, Koruyucular: I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu'da Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, Çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul 2007, s. 42.

¹⁴ Atiya'nın bu görüşünden farklı olarak Layard, Nasturilerin yıllık bir vergi karşılığında sultanın hükmünü tanıdıklarını belirtir. Aziz S. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul 2005, s. 308; Austen Henry, Layard, *Ninova ve Kalıntıları*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul 2000, s. 184.

¹⁵ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie-Mineure*, Vol. 2, Paris 1891, s. 654.

¹⁶ Isidor Silbernağl, *Verfassung und Gegenwärtiger Bestand Sämtlicher Kirchen des Orients. Eine Kanonistisch-statistische Abhandlung*, Ed. Joseph Schnitzer, Regensburg 1904, s. 249.

Bünyamin'e- verilen beratı bizatihi kendisi tarafından görüldüğünü belirtmiştir¹⁷. 1900'lü yılların başında Hakkâri ve çevresinde misyon faaliyetlerinde bulunan Wigram, Mar Şimun'un ikamet ettiği Koçanis köyünün Osmanlı sultanı tarafından Mar Şimun'a bağışlandığı iddiasında bulunmuştur. Wigram dolaylı olarak Mar Şimun'un Osmanlı sultanından alınmış ait bir berata sahip olduğunu belirtmiştir. Ancak Wigram, bu bağışın hangi sultan tarafından yapıldığı ve hangi tarihte gerçekleştiği ile ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir¹⁸.

Yukarıdaki iddialarla beraber ortaya çıkan hususlara açıklık getirmek amacıyla Nasturi Kilisesinin kısa bir tarihine ve özellikle 16. yüzyıldan itibaren kilisede yaşanan bölünmelere yakından bakmamız gerekmektedir. Yine yukarıdaki iddialar çerçevesinde Hakkâri sancağının/emirliğinin Osmanlı Devleti'nin idarî teşkilatı içindeki statüsünün Hakkâri Nasturilerin merkezî otorite ile ilişkilerini doğrudan etkilediğini göstermektedir. Bu bağlamda Hakkâri sancağının idarî statüsü, çalışmamızın amacına uygun olarak literatürdeki veriler üzerinden ele alınacaktır.

2. Nasturiler veya Doğu Süryanileri

Nasturi adı, 431 Efes ve 451 Kadıköy ekümenlik konsillerinde Kristoloji ve Mariyoloji alanındaki aykırı görüşlerinden dolayı aforoz edilen Nestorius'dan gelmektedir¹⁹. Nestorius'un ilahiyata dair söz konusu aykırı görüşlerini "Hz. İsa'nın *insanî* ve *tanrısal* olmak üzere iki tabiata sahip olduğu ve Hz. Meryem'in *insan* tabiatına sahip İsa'nın annesi olduğu" şeklinde özetlemek mümkündür. Bu görüşler adı geçen konsillerde dindışı kabul edilmesine rağmen, Nestorius'un da mensubu olduğu Antakya Kilisesindeki bir kısım ruhanîler tarafından savunulmaya devam edildi²⁰. Bu durum muhalif ruhanîlerin 5. yüzyılın ortalarından itibaren devletin (Doğu Roma'nın/Bizans'ın) siyasî baskısına maruz kalmasına neden oldu.

¹⁷ Adrian Fortescue, *The Lesser Eastern Churches*, London 1913, s. 129; Fakat XIX. Şimun Bünyamin'in kardeşi ve aynı zamanda Nasturi Kilisesi üzerinde önemli bir dinî/cismanî nüfuza sahip Surma Hanım, kilise gelenekleri ile ilgili kaleme aldığı anılarında/kitabında -Fortescue'nin bahsettiği- padişahın onay fermanından hiç bahsetmez. Surma Hanım; *Ninova'nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli*, Çev. Meral Barış, Avesta Yayınları, İstanbul 2015, s. 67-80.

¹⁸ W.A. Wigram ve Edgar T.A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, Çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul 2004, s. 325.

¹⁹ Atiya, s. 265; Kadir Albayrak, *Keldanîler ve Nasturîler*, Vadi Yayınları, Konya 1997, s. 73; Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi I*, Ayraç Yayınevi, Ankara 1996, s. 145 - 146; Richard Kyle, "Nestorius: The Partial Rehabilitation of a Heretic", *Journal of The Evangelical Theological Society*, 32/1, 1989, s. 73.

²⁰ Nestorius, 382'de Maraş (Germanikeia) doğdu. Eğitimini Antakya İlahiyat Okulu'nda tamamladı. Antakya ekolünün önemli temsilcisi ve Nasturiliğin de fikir babalarından biri olarak kabul edilen Mopsuestalı Theodoros'un öğrencisidir. Papaz olarak çalışmaya başlayan Nestorius, güçlü hitabeti sayesinde Roma İmparatorluğu'nda kısa sürede tanındı. 427'de ölen Cicionos'un yerine 428'de İstanbul piskoposu oldu. 431 Efes Konsülü'nde Hz İsa ve Hz Meryem hakkındaki teolojik görüşlerinden dolayı İstanbul piskoposluğu görevinden azledilerek kuzey Afrika'ya sürgüne gönderildi. 453'te Mısır'da sürgünde ölü. Aubrey R. Vine, *The Nestorian Churches*, Indepent Press, London 1937, s. 33. Albayrak, *Keldanîler ve Nasturîler*, s. 72; Çelik, *Süryani Tarihi I*, s. 148; Nesim Doru, *Doğu'dan Batı'ya Süryaniler Felsefe ve Çeviri Geleneği*, Dipnot Yayınları, Ankara 2007, s. 51 - 52; Matfiyef, s. 28 - 29.

Siyasî baskıların bir sonucu Nestorius yanlıları önce Antakya'dan yine Bizans'ın hâkimiyetindeki Urfa'ya (Urhoy'ya/Edessa'ya) daha sonra ise Sâsânîlerin hâkimiyetindeki Nusaybin'e (Nisibis'e) sığındılar²¹. Siyasî baskı aynı zamanda Antakya Kilisesi'ndeki ortak dinî hiyerarşiyi bozdu ve "Doğu Kilisesi" (daha sonra kendi içindeki bir takım bölünmelerle "Nasturi Kilisesi") adıyla yeni bir kilise hiyerarşisinin oluşmasına ortam hazırladı²². Yeni kilise hiyerarşisi, daha çok İran'daki Sâsânîlerin hakimiyet sahasında misyon faaliyetlerinde bulunmaya başladı.

Hıristiyanlık, kısa sürede Sâsânî İmparatorluğunda Zerdüştlüğün yerini alan bir dinî inanç haline gelmeye başlayınca Doğu/Nasturi Kilisesinin misyon faaliyetleri İran'da da yasaklanmaya başlandı²³. Hz. Ömer döneminde (642'de) İran'daki Sâsânî hâkimiyetine son verilmesi ile başlayan İslam hakimiyetinde de Nasturi Kilisesinin misyon faaliyetleri devam etmiştir. Bu dönemde Müslümanların hakimiyet sahası dışındaki Orta Asya, Hindistan ve Çin gibi geniş bir coğrafya Nasturi Kilisesinin yeni faaliyet/misyon alanı oldu.

13. yüzyılın sonlarına kadar, Nasturi Kilisesinin patriklik merkezi, genellikle hâkim devletlerin (Partlar, Sâsânîler, Abbasiler) başkentleri olmuştur. Kilisesinin ilk patriklik merkezi, Partların ve Sâsânîlerin başkenti olan Medâin (Saliq Qtisfon) şehriydi. Abbasiler döneminde ise patriklik merkezi önce başkent Bağdat'a²⁴ daha sonra Musul'a taşındı²⁵. Abbasiler döneminde Nasturi Patriği, bütün Hristiyanların yasal temsilcisi durumundaydı²⁶. Bu durum ona, Osmanlılar döneminde İstanbul Rum ile İstanbul Ermeni patriklerinin sahip oldukları imkânları sağlamıştır.

1258'de başlayan Moğol hâkimiyetinin ilk yıllarında da Musul'daki patriklik merkezi değişmedi. Ancak zamanla İslamiyet'in Moğollar arasında kabul görmesi ile bu durum Nasturi Kilisesinin aleyhine değişmeye başladı²⁷. Kilise için asıl felaket, 14. yüzyılın sonlarında başlayan Timur'un bölgede başlayan hâkimiyeti oldu. Bu dönemde Nasturiler, Musul ve çevresindeki

²¹ Hıristiyanlığın Hakkârili ve çevresine yayılması da bu dönemde gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Abraham Yohannan, *Mezopotamya'nın Kayıp Halkı Nasturiler*, Çev. Meltem Deniz, Beybûn, Ankara 2006, s. 37 - 39.

²² Doğu Kilisesinin adı her ne kadar Nestorius ve 431 Efes Konsili ile anılsa da kilisenin teşekkülü, Nestorius ve söz konusu konsilin öncesine dayanır. Çünkü Diyofizit anlayış, daha önce Tarsuslu Diodore, Mopsuestialı Theodore ve Cyruslu Theodoret tarafından dile getirilmiştir. Ancak Diyofizit anlayışı savunan ruhaniler ilk kez 431 Efes Konsili ile baskı, zulüm ve kovuşturmayla maruz kaldılar. Çelik, *Süryani Tarihi I*, s. 145 - 149; Kürşad Demirci, *Nasturi Hıristiyanlık ve Antakya Teolojisi*, Ayışığıkitapları, İstanbul 2018, s. 11 - 12.

²³ Yohannan, s. 39.

²⁴ Frederick Aprim, *Asurlular*, Çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2008, s. 52.

²⁵ Kadir Albayrak, "Nasturiler ve Nasturi Kilisesi" *Demokrasi Platformu*, Yıl 2, S. 8, Güz 2008, s. 241 - 246; Patriklik merkezi, sürekli olarak Musul değildi. 1318'de Patrik Mar Timatheus II. Erbil'de ikamet etmekteydi. Theodore d'Mar Shimun, *The History of the Patriarchal Succession of the d'Mar Shimun Family*, Xlibris Corporation, USA 2008, s. 25.

²⁶ Tuma Çelik, "Nasturiler ve 1924 Nasturi Sürgünü", *Mardin Tebliğleri*, Ed. Emre Ayvaz, Altuğ Yılmaz, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 233 - 241.

²⁷ Basil Nikitine, "Nestüriler", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, s. 14.

ovalardan Hakkâri ve çevresindeki dağlık alana çekilmek zorunda kaldılar. Patriklik merkezi de bu dönemde Urmiye Gölü'nün doğusundaki Maraga'ya nakledildi²⁸. Nasturilerin yeniden Musul ve çevresine dönüşleri 16. yüzyılın başlarında -Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyeti ile gerçekleşti²⁹. Bu dönemde kilisenin patriklik merkezi yeniden Musul'daki Rabban Hormizd manastırına taşındı³⁰.

3. Osmanlı Hâkimiyetinde Nasturiler ve Nasturi Kilisesinde Bölünme

Osmanlı Devleti'nin Musul ve çevresinde hâkimiyet kurması ile Nasturi Kilisesinde bir bölünmenin yaşanmaya başlanması kabaca aynı zaman dilimine tekabül eder. 16. yüzyılın ortalarında meydana gelen bu iki gelişme arasında doğrudan bir ilişkinin olduğunu söylemek güçtür. Ancak bir süredir bölgede bulunan Katolik misyonerlerin Osmanlı Devleti'nin bölgede oluşturduğu siyasi istikrar ortamında misyon faaliyetlerine daha da hız verdikleri bilinmektedir. 1551'deki Nasturi Kilisesindeki patriklik seçimi ile ilgili tartışmalara bölgede faal durumda bulunan Katolik misyonerler de müdahil oldular. Müdahale, kilisedeki hiyerarşik bölünmeyi derinleştirerek zaman içinde Hakkâri, Diyarbakır ve Musul'da birbirinden farklı üç patriklik hiyerarşisinin oluşmasına neden oldu. Osmanlı Devleti'nin söz konusu kilise hiyerarşileriyle ilişkileri birbirinden farklı oldu. Çalışmamıza konu olan Hakkârili Nasturilerin ve mensubu oldukları kilisenin Osmanlı merkez otoritesi ile ilişkilerini açıklığa kavuşturmak amacıyla her üç kilise hiyerarşisinin de oluşum şartlarının ayrı ayrı bir göz atılması gerekmektedir.

3.1. Hakkâri Nasturi Kilisesi

Timur Devleti'nin baskısı sonucu 14. yüzyılın sonlarında Musul'u terk eden Nasturi patriği, 15. yüzyılın sonlarına doğru yeniden Rabban Hormizd Manastırına döndü. Bu sıralarda patriklik görevini Bar Mama (*Abuna*) ailesinden Şimun III (1389 - 1419) yürütmekteydi. Şimun III, geleneğe aykırı bir şekilde yeğeni Şimun IV'ü halefi olarak tayin etti. Hâlbuki kilise geleneğine göre patrik, bölge temsilcileri olan piskoposlar/metropolitler tarafından seçilmesi gerekiyordu. Piskoposların duruma itirazı sonucu değiştirmede. Böylece Nasturi Kilisesinde irsiyete dayalı patriklik dönemi başladı. 16. yüzyılın ortalarına kadar 7 patrik bu yöntemle işbaşına geldi. Buna rağmen kilisede ciddi bir sıkıntı oluşmadı. 1551'de Şimun VIII'ün ölmesi üzerine irsiyet sistemine göre Şimun Denha patrik olmak istedi. Ancak bazı piskoposlar patriklik vasıflarını taşımadığı

²⁸ Yonca Anzerlioğlu, *Nasturiler*, Tamga Yayıncılık, Ankara 2000, s. 31; Atiya, s. 306.

²⁹ Nikitine, s. 14.

³⁰ 1497'de ölen Mar Şimun IV (Basidi), Rabban Hormizd Manastırı'nda gömülen ilk patrik oldu. Helen L. Murre-van den Berg, "The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries," *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, Vol. 2.2, Beth Mardutho: The Syriac Institute and Gorgias Press, 1999, s. 237.

gerekeceğiyle Şimun Denha'nın patrikliğine itiraz ettiler³¹. Muhalif piskoposlar, Şimun Denha'nın patrikliğine karşı Rabban Horzmid Manastırının başrahibi Yukhannan (John) Sulaka'nın patrikliğini desteklediler³².

Nasturi Kilisesi içinde bu tartışmaların devam ettiği sıralarda Roma Kilisesine bağlı Katolik (Fransiskan) rahipler, bölgede misyon faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Sulaka ile iletişime geçen Fransiskan rahipler onun Papa'nın gücünü tanıması ve Roma Kilisesi'nin akidesini benimsemesi halinde Musul'daki rakibi Şimun Denha'ya karşı avantajlı duruma geleceği konusunda ikna ettiler³³. Roma'ya giden Sulaka, Papa III. Julius (1550 - 1555) tarafından 1553'de "Musul Patriği" olarak kutsandı³⁴. Papa tarafından kutsanmasına rağmen Sulaka Musul'a dönemedi. Çünkü rakibi Şimun Denha Musul'da ikamet etmekteydi. Musul yerine Diyarbakır'ı yeni kilise hiyerarşisinin merkezi seçti. Böylece 16. yüzyılın ortalarında biri Diyarbakır'da diğeri Musul'da olmak üzere iki Nasturi patrikliği ortaya çıktı. Diyarbakır, geleneksel Nasturiliğin merkezi olan Musul'a karşı Katolikleşen Nasturiliğin merkezi oldu.

Sulaka, yanında iki Dominiken misyonerle Diyarbakır'a döndüğünde bütün Nasturilerin dini lideri olacağını umuyordu. Ancak rakibi Şimun Denha'nın girişimi ile Sulaka Diyarbakır'ın Osmanlı paşası/valisi tarafından önce tutuklandı daha sonra öldürüldü³⁵. Sulaka'nın kutsadığı iki piskoposun biri olan Abdişo, Katolik itikadını benimseyen piskoposlar tarafından yeni patrik seçildi. Abdişo döneminde patriklik merkezi Diyarbakır'dan Siirt'e (Mar Yakup Manastırı'na) taşındı. Abdişo'nun ardılı üç patrik, Siirt'te ikamet etti. 17. yüzyılın başında ise patriklik merkezi Safevilerin hâkimiyeti altındaki Salmas'a taşındı. 17. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı-İran savaşlarının da etkisiyle patriklik merkezi Hakkâri emirliğinin idari sahasındaki Koçanis'e nakledildi³⁶. Koçanis, 20. yüzyılın başına kadar Mar Şimun çizgisindeki hiyerarşinin patriklik merkezi olarak kaldı.

Hakkâri Nasturi Kilisesinin Roma Kilisesi ile (Papa ile) irtibatı 17. yüzyılın ortalarına kadar sürdü. Patrik Şimun XIII, 1662'de Roma Kilisesi ile olan tüm bağlarını kopardı³⁷. Zaten Roma

³¹ Charles A. Frazee, *Katolikler ve Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453 - 1923*, Çev. Cemile Erdek, Küre Yayınları, İstanbul 2009, s.64; Albayrak, *Keldanîler ve Nasturîler*, s.105-106.

³² Joseph Molitor, *Kildanîler ve Doğu Süryani Kilisesi*, Çev. Erol Sever, Yaba Yayınları, İstanbul 2004, s. 27-28, Albayrak, *Keldanîler ve Nasturîler*, s. 107.

³³ Atiya, s. 307; Albayrak, *Keldanîler ve Nasturîler*, s. 106 - 107.

³⁴ Albayrak, *Keldanîler ve Nasturîler*, s. 107.

³⁵ Molitor, s. 28; Atiya, s. 308; Frazee, s. 65.

³⁶ Murre-van den Berg, s. 254; Mirella Galletti, *Kürdistan Hristiyanları*, Çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul 2016, s. 81.

³⁷ Atiya, s. 307 -308; Molitor, s. 28 - 29.

Kilisesine bağlılık da şekli bir bağlılıktan öte değildi³⁸. Bu dönemdeki patriklerin Papa'ya olan bağlılığının rakiplerine karşı güç kazanma arayışından ibaret olduğu söylenebilir.

3.2. Diyarbakır Nasturi Katolik Kilisesi

Literatürde Süryani geleneğine bağlı kiliseler arasında “Diyarbakır Nasturi Katolik Kilisesi” adıyla bir dinsel hiyerarşi mevcut değildir. Ancak 18. yüzyılın ortalarında Nasturi bir piskoposun geleneksel kilise hiyerarşisinden ayrılarak Roma'nın Katolik itikadını benimsediği ve Diyarbakır merkezli yeni/bağımsız bir patriklik hiyerarşisi oluşturduğu bilgisi literatürde mevcuttur³⁹. Osmanlı arşiv kayıtlarında söz konusu yeni kilise hiyerarşisinin ruhanî reisleri için “*Nasturî taifesinin murahhasası*”⁴⁰ ve “*reîsü tâifeti'n-Nasturiyye*”⁴¹ şeklinde ifadeler kullanılmıştır. Buna karşılık, yine Osmanlı arşiv vesikalarında bir önceki başlığa da konu olan Hakkâri Nasturi Kilisesinin ruhanî reisleri için de benzer ifadelerin (*Nasturilerin reîs-i ruhanisi*, *Nasturi milleti patriki*) kullanıldığı görülmektedir⁴². Bu durumda belli bir süre için de olsa Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasında birbirinden farklı en az iki Nasturi taifesinin ve buna bağlı olarak en az iki Nasturi ruhanî reisinin varlığından söz etmek mümkündür. Ancak Diyarbakır merkezli hiyerarşi, Katolik itikadına mensuptu. Katolikliğe rağmen eski örf ve adetlerine bağlı kalan söz konusu hiyerarşi, Osmanlı Devleti tarafından 19. yüzyılın ilk yarısında “*Nastur Katolikler*” olarak isimlendirilmiştir⁴³. Çalışmamızda bu anlamda bir kavram kargaşası oluşmaması için Diyarbakır merkezli kilise hiyerarşisi için “Diyarbakır Nasturi Katolik Kilisesi” Hakkâri merkezli hiyerarşi için ise “Hakkâri Nasturi Kilisesi” tanımı kullanılacaktır.

Diyarbakır Nasturi Katolik Kilisesi, günümüzde mevcut olan bir kilise hiyerarşisi değildir. Ancak 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Roma Kilisesi ve Osmanlı merkez idaresi tarafından yasal bir patriklik olarak kabul edilmekteydi. Bu yüzden, millet sistemi çerçevesinde, Nasturilerin merkezî Osmanlı idaresi ile olan ilişkilerini ortaya koymamız açısından oldukça önemli bir kilise hiyerarşisidir. Kilisenin Osmanlı merkez otoritesi ile olan ilişkileri aşağıda ele alınacaktır. Bu başlık altında, sadece kilisenin teşekkülü ile ilgili kısa tarihine yer verilecektir.

17. yüzyılın sonlarından itibaren Hakkâri Nasturi Patrikliği ile iletişim kurmakta zorlanan Katolik Roma Kilisesi faaliyet alanını Musul, Diyarbakır ve Mardin gibi ulaşılması kolay ve doğrudan Osmanlı merkez otoritesi tarafından idare edilen yerleşimlerdeki kilise ve ruhanilerle

³⁸ Albayrak, *Keldanîler ve Nasturîler*, s. 109.

³⁹ Fortescue, s. 103; Murre-van den Berg, s. 257-259; Atiya, s. 308.

⁴⁰ BOA, A.DVNS.GMC.d (Şurût-ı Mile-i Muhtelif Defterleri) No: 1.

⁴¹ BOA, MŞH.ŞSD.d., Defter No: 3828, s. 6.

⁴² BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

⁴³ İbrahim Özcoşar, “Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldanî ve Süryani Katolik Patriklikleri”, *Süryaniler ve Süryanilik I*, Hazırlayanlar: Ahmet Taşgın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, Orient Yayınları, Ankara 2005, s. 228.

temasa geçmeye başladı. 1672’de Diyarbakır Nasturi metropoliti Yusuf, misyonerlerin telkiniyle Roma Kilisesi’nin Katolik itikadını benimsedi. 1681’de Papa II. İnnosentius tarafından “Babil Ülkesi Patriği” unvanıyla yeni Katolik cemaatin başına getirildi⁴⁴. Yeni kilise hiyerarşisi, Osmanlı merkezî otoritesince de (sultan tarafından da) resmen tanınmıştır⁴⁵. *Şurût-ı Milel-i Muhtelif*e defterinde de Diyarbakır Katolik Nasturi Kilisesine yer verildiği görülmektedir⁴⁶.

Roma Kilisesinin resmi onayı göz önünde bulundurulduğunda Diyarbakır Nasturi Katolik Kilisesinin bağımsız patriklik konumu 1681’de başlayıp 1828’de sona ermiştir. Patrikler “Yusuf” unvanını kullandılar⁴⁷. Yaklaşık bir buçuk asır boyunca, Roma Kilisesi’ne bağlı toplam beş patrik görev yapmıştır. 1828’de, “Yusuf V” unvanı ile patriklik görevini yerine getiren Augustinus Hindi’nin ölmesi üzerine Roma Kilisesi, Diyarbakır Nasturi Katolik Kilisesi patrikliğine yeni bir atama yapmadı. Musul’da bulunan Nasturi patriğinin Katolik itikadını benimsemesi üzerine Roma Kilisesi Diyarbakır ile Musul hiyerarşilerini birleştirerek Musul merkezli olarak Babil Patrikliğini ihdas etti. Böylece, “Diyarbakır Nasturi Katolik Kilisesi” olarak ifade ettiğimiz patriklik hiyerarşisi resmen sona erdi. Ancak Osmanlı idarî sisteminde bahsi geçen hiyerarşinin 1828’den sonra da varlığını bir süreliğine devam ettiği anlaşılmaktadır. 1831’de tanzim edilen ve yukarıda bahsi geçen *Şurût-ı Milel-i Muhtelif*e defterinde, Nasturi Katolik Kilisesi Patriği (Murahasası) Diyarbakır ve Mardin civarındaki Nasturi geleneğine bağlı kiliseler üzerinde yetkili kılındığı görülmektedir⁴⁸. Fakat 1847’den itibaren tanzim edilen salnamelerde söz konusu hiyerarşiye artık rastlanılmamaktadır.

3.3. Keldanîlik ve Musul Keldanî Kilisesi

15. yüzyıldan itibaren, İran ve Mezopotamya’da Roma Kilisesi’nin Katolik itikadını benimseyen Nasturi Kilisesi mensubu Hristiyanlar (Nasturiler) için ‘Keldanî’ tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Ancak Keldanî tabirinin menşei daha eskiye dayanır. Keldanîler, Eski Çağ’da Mezopotamya’da yaşayan Samî asıllı bir halktır. Papa Eugenius IV ilk kez 1445’de Mezopotamya’nın bu eski halkına izafeten Katolikliği benimseyen Nasturiler için söz konusu tabiri kullanmıştır. Nasturi Kilisesi geleneğine bağlı her üç merkezin de (Diyarbakır, Hakkâri, Musul) belli bir dönem Roma’nın/Papa’nın Katolik hiyerarşisi ile intisapları olmuştur. Dolayısıyla, her üç merkezin mensupları için de belli bir dönem “Keldanî” ifadesi kullanılmıştır. Kabaca, 16. ve 17. yüzyılda Hakkâri merkezli kilise mensupları için, 18. yüzyılda Diyarbakır merkezli kilise mensupları için, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ise Musul merkezli kilise mensupları için -

⁴⁴ Molitor, s. 29.

⁴⁵ BOA, MŞH.ŞSD.d., Defter No: 3828, s. 6.

⁴⁶ BOA, A.DVNS.GMC.d (Şurût-ı Milel-i Muhtelif Defterleri) No: 1.

⁴⁷ Hakkâri’deki Sulaka kolunun patrikleri (*Mar*) *Şimun*; Musul’daki Abuna ailesine mensup patrikler ise *Eliya* unvanını kullanmaktaydılar.

⁴⁸ BOA, A.DVNS.GMC.d (Şurût-ı Milel-i Muhtelif Defterleri) No: 1.

Roma tarafından- söz konusu tabirin kullanıldığını söylemek mümkündür. Ancak tabirin Osmanlı arşiv kayıtlarındaki kullanımı 1840'tan sonrası döneme tekabül eder.

16. yüzyılın ortalarında yukarıda bahsedilen bölünmeden sonra Musul'un Katolik Nasturiliğe karşı geleneksel Nasturiliğin merkezi olduğu yukarıda ifade edildi. Rakip kilise hiyerarşilerine (Hakkâri, Diyarbakır) karşı güç kazanmak için Musul'daki patrikliğin Roma ile birleşme yolunda birkaç cılız girişimi olmuşsa da 19. yüzyıla kadar bu girişimler ciddi bir istikrar kazanmadı. Diyarbakır'daki Nasturi Katolik Kilisesinin son patriği Augustinus Hindi'nin 1828'de ölmesi ve Musul metropoliti Yuhanna Hormizd'in Roma Kilisesi ile birleşmek istemesi üzerine Papa, her iki kilise hiyerarşisini birleştirerek "Babil Patrikliği" hiyerarşisini kurdu. Böylece günümüze kadar devam edecek olan Katolik Nasturi Kilisesi hiyerarşisi Musul üzerinden belli bir istikrar kazandı. 1847'den itibaren yayınlanmaya başlanan Osmanlı Devleti'nin resmi yayın organı niteliğindeki Devlet Salnamelerinde Musul'daki Katolik Nasturi Kilisesi için "Keldanî Kilisesi" ifadesi kullanılmıştır⁴⁹.

4. Hakkâri Sancağının İmtiyazlı İdari Statüsü

Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde Safevîlerle yürütülen savaşların bir sonucu İran sınır bölgesinde farklı statülere sahip bir takım imtiyazlı/müstakil idarî üniteler/sancaklar ihdas edildi. "Ekrâd sancakları" olarak da ifade edilen bu idarî ünitelerin imtiyazlı statüleri 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etti. Söz konusu imtiyazlı idari ünitelerden biri de Hakkâri sancağıydı. 1514'te Safevîlerle yapılan Çaldıran Savaşı'ndan sonra Yavuz Sultan Selim, İdris-i Bidlîsî'yi sınır bölgesindeki Kürt beylerinin İran'a karşı Osmanlı Devleti ile ittifak kurmaları konusunda görevlendirdi⁵⁰. Safevîlerin merkezîyetçi politikalarına maruz kalan Kürt beyleri, İdris-i Bidlîsî'nin dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin ittifak teklifine duyarsız kalmamışlardır. Bölgenin yerel beylerinden Soran meliki Emir Seyyid Bin Şah Ali Bey, İmadiye hâkimi Emir Seyfeddin ve oğlu Emir Sultan Hüseyin, Cizre hâkimi Şah Ali Bey, Hasankeyf hâkimi Melik Halil Eyyubi, Bitlis meliki Şeref Han, Hizan meliki Emir Davud, Nemran hâkimlerinden Abdül Bey ve İzzeddin Şîr Bey'in oğlu Emir Melik Abbas, Sason hâkimi Ali Bey ile Baban ve Bohtan hâkimleri Osmanlı Devleti'nden aldıkları destekle, bölgede Safevîlerle mücadele etmeye başladılar⁵¹.

⁴⁹ Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 1, Tab'hâne-i Amire, İstanbul, 1263, s. 77; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 2, İstanbul, 1264, s. 103.

⁵⁰ İdris-i Bidlîsî'nin Kürt beyleri ile yaptığı görüşmeler ile ilgili olarak Bkz. Nazmi Sevgen, "Kürtler III", *Belgelerle Türk tarihi Dergisi*, S. 7, 1968, s. 57-61.

⁵¹ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, C.4, İstanbul, 1979, s. 42-50; İdris-i Bidlîsî, *Selîm Şah-nâme*, Haz. Hicabi Kırılancık, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 237-239; Sevgen, s. 57-61; Nejat Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 23, 1969, s. 24-26; Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 171; Çalışmamızın ana konusunu oluşturan Hakkâri emirliği, uzun bir süre, Osmanlı Devleti'ne yanaşmadı. Safevî Devleti'ne olan tabiiyet ilişkisini bir süre daha sürdürdü. Bu dönemde, emirliğin içinde başlayan taht kavgalarına hem Osmanlılar

Kürt beylerinin büyük bir kısmının Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini tanınması, bölgede yeni ve aynı zamanda farklı bir idarî yapının ihdas edilmesini gerektirdi. Söz konusu yeni idarî yapılanma, yerel beylerinin bölgedeki geleneksel haklarını iade etmeye dönük bir düzenlemeyi içermektedir. Yeni idarî düzenleme kapsamında 1515'in sonlarına doğru bölgede Diyarbakır beylerbeyliği ihdas edildi ve Diyarbakır, yeni ihdas edilen idarî ünitenin *paşa (merkez) sancağı* oldu. Yavuz döneminde başlanan ve Kanuni döneminde tamamlanan Diyarbakır beylerbeyliğinin idarî taksimatında iki alt-ünite göze çarpmaktadır⁵²: Bunlardan biri *Vilayet-i Diyarbekir* diğer ise *Cemaat-i Kürdân*'dır.

Vilayet-i Diyarbekir, klasik Osmanlı sancağı statüsünde bir üniteydi. Daha sonra “Ekrâd sancakları” olarak da adlandırılacak olan *Cemaat-i Kürdân* ise kendi içinde özel statülü iki kategoriye bölünmekteydi. Bunlar; *hükümet* ve *yurtluk-ocaklık* sancaklarıydı⁵³. İki kategori arasındaki belirgin farklılıklar şunlardır:

1. *Hükümet* sancakları yerel beylere (*hükkâma/ümeraya*) “mülkiyet” olarak tevcih edilirken; *yurtluk-ocaklık* sancakları bu beylere “aralık hası” veya “sancak hası” yoluyla tevcih edilirdi.
2. *Hükümet* sancaklarında ‘tımâr’ ve ‘zeamet’ yoktur. (Tahrir yapılmaz.) Gelirlerinin tamamı hâkime (mîre) ait iken; *yurtluk-ocaklık* sancaklarında tahrir yapılmaktaydı⁵⁴.
3. *Hükümet* sancakları içinde -kadı ve askerî erkân dâhil olmak üzere- hiçbir Osmanlı merkez otoritesinin görevlisi bulunmazdı. Fakat *yurtluk-ocaklık* sancaklarında böyle bir durum söz konusu değildi.
4. *Hükümet sancakları* beylerinin sefer sırasında, bağlı olduğu beylerbeyinin komutasında belli miktarda askerle orduya katılma dışında merkezî hükümete karşı herhangi bir sorumluluğu bulunmamaktaydı.

Yukarıda adı geçen hükümet sancaklarının bir kısmı, imtiyazlı varlıklarını fiilen 19. yüzyılın ortalarına kadar sürdürdü. 19. yüzyılın başında, bu tür sancaklara sadece Diyarbakır ve Van

hem de Safevîler müdahale etmeye çalıştı. Emirliğin jeopolitik konumu, her iki devlete, taht mücadelelerine müdahale etme imkânı vermekteydi. Bu durum, aynı zamanda, emirliğin her iki devlete de olan tabiiyet ilişkisini kâğıt üzerinde bırakmaktaydı. Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971, s113-117; Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, 221-225.

⁵² Ömer Lütfi Barkan, “H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 15, S. 1-4, İstanbul, 1954, s. 306-307.

⁵³ Uzunçarşılı, hükümet sancakları için ‘*serbest mîr-i mîranlık*’ ifadesini kullanmıştır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 2, Ankara, 1988, s. 580-581.

⁵⁴ “...hatta [mîrlerin] *memleketleri mefrûzü'l-kalem ve maktu'ü'l-kademdir...*” Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 4. Kitap Kanuni Devri Kanunnameleri, 1. Kısım Merkezi ve Umumi Kanunnâmeler, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 463.

eyaletlerinde rastlanılmaktaydı⁵⁵. Buna göre Palu, Giyeh⁵⁶, Cizre, Eğil, Hazzo, Tercil ve Savur Diyarbakır eyaletine; Hakkâri, Bitlis, Hizan ve Hoşap (Mahmudî) ise Van eyaletine bağlı hükümet sancaklar olarak görülmektedir⁵⁷.

5. Hakkârili Nasturiler ve Osmanlı Merkez Otoritesi

Yukarıda da ifade edildiği üzere Nasturilerin Osmanlı merkez otoritesi ile ilişkilerini ortaya koyan arşiv vesikalarının sayısı oldukça sınırlıdır. Mevcut arşiv vesikalarının tamamı (en azından ulaşabildiğimiz kadarının) ise 19. yüzyıl gibi oldukça geç bir döneme aittir. Buradan hareketle 16. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasındaki üç asırlık dönemin Nasturilerin Osmanlı merkez otoritesiyle ilişkileri açısından karanlık bir zaman dilimi olduğunu söylemek mümkündür. Ancak 19. yüzyılda oluşturulan kimi arşiv vesikalarının önceki yüzyıllara yaptıkları dolaylı atıflar, sözü edilen karanlık dönemle ilgili bir takım varsayımlarda bulunmamıza imkan vermektedir.

Nasturi Kilisesinde yaşanan bölünmenin bir sonucu 19. yüzyılın başında biri Diyarbakır'da diğeri Hakkâri'de olmak üzere birbirinden bağımsız iki farklı dinî hiyerarşisinin oluştuğu ve her iki kilise hiyerarşinin ruhanî reisleri için de Osmanlı Devleti'ne ait arşiv vesikalarında "Nasturi Patriği" ifadesinin kullanıldığı yukarıda ifade edilmişti. Makalenin başlığından da anlaşılacağı üzere çalışmamıza konu olan hiyerarşi, Hakkâri Nasturi Kilisesi ve mensupları olan Hakkârili Nasturilerdir. Bu durumda öncelikle söz konusu arşiv vesikalarının Diyarbakır hiyerarşisiyle mi yoksa Hakkâri hiyerarşisi ile mi ilgili olduğunun tespitinin yapılması gerekmektedir. Öyle anlaşılıyor ki Hakkârili Nasturilerin Osmanlı merkez otoritesi ile ilgili literatürdeki tartışmaların büyük kısmı da bu noktada başlamaktadır.

Nasturilerin Osmanlı merkez otoritesi ile ilişkilerini ele alan elimizdeki en erken kayıt, yukarıda da bahsi geçen 1825 yılına ait Şeriyye Sicili defteri kayıdır. Defterin konumuzla ilgili olan bölümü Arapça olarak kaleme alınmıştır. Defterin bu bölümünde yer alan "...*hazere bi-meclisi 'ş-şer'-i şerîfi'l-Ahmedî ve mahfili'd-dîni'l-Muhammedî el-Patrik Yusuf reîs ü tâifeti'n-Nasturiyye el-mutassarifu bi-fermanı's-sultan ve'd-dâ'î bil-muvâcehema'al-Patrik Gevargis reîs tâifet'l-Yakubiyeye...*"⁵⁸ şeklindeki ifadeyi "...*Nasturi taifesinin reisi ve sultanın fermantıyla tasarruf sahibi olan (iş gören) Patrik Yusuf mahkemeye ve mahfil-i din-i Muhammedî'ye gelip*

⁵⁵ Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. XV, S. 60, 1951, s. 621-626.

⁵⁶ Tuncer Baykara, "Kih" olarak kaydetmiştir. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s. 117.

⁵⁷ Burada, 19. yüzyılın başında İsmail Paşa'nın tasarrufunda bulunan ve hükümet statüsünde olan İmadiye (Bahdinan) sancağının adı anılmamaktadır. İmadiye ve çevresi, 19. yüzyılın başında Musul eyaletine bağlı bulunmaktaydı. Akbal, oluşturduğu idarî taksimata kaynaklık eden yazma defterlerde ve arşiv vesikalarında, Şehr-i Zor, Bağdat, Musul ve Basra eyaletlerinin idarî taksimatı ile ilgili herhangi bir ibare bulunmadığı için ilgili alanları boş bıraktığını belirtir. Buna göre 19. yüzyılın başında, Osmanlı Devleti'nin idarî taksimatında, Musul eyaletine bağlı İmadiye (Bahdinan) ile beraber, toplam on iki tane hükümet statüsüne sahip Ekrâd sancağında bahsedebilir. Akbal, s. 627.

⁵⁸ BOA, MŞH.ŞSD.d, Defter No: 3828, s. 6.

Yakubi tائفesinin reisi patrik Gevargis...” olarak tercüme etmek mümkündür. Defterde çok açık bir şekilde Yusuf adlı Nasturi patriğinin padişahın fermanı ile patriklik görevini yürüttüğü beyan edilmiştir. Yine söz konusu defterdeki ifadeye göre Nasturi patriğinin isminin Yusuf, Süryani Yakubî patriğinin adı ise Gevargis olduğunu anlaşılmaktadır. Bahsedilen tarihte, Hakkâri patriklik hiyerarşisinin başında Abraham (1820-1860) bulunurken Diyarbakır hiyerarşisinin patriklik görevini ise Agustin Hindi (1804-1828) adlı ruhanî yürütmekteydi⁵⁹. Bu veri üzerinden ilgili arşiv vesikasının hangi patriklik hiyerarşisine ait olduğunun tespiti yapılamamaktadır. Çünkü defterde ne Abraham’ın ne de Agustin Hindi’nin ismi anılmıştır. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere Diyarbakır Nasturi Katolik Kilisesi hiyerarşisine mensup patrikler *Yusuf*, Hakkâri hiyerarşisine mensup olanlar ise *Mar Şimun* unvanını kullanmaktaydılar. Dolayısıyla söz konusu Şeriyeye Sicili defteri kaydında geçen *Yusuf* tabirinin bir isimden ziyade bir dinî unvana karşılık kullanıldığı ve bahsi geçen patriğin ise Diyarbakır Nasturi Katolik Kilisesinin ruhanî reisi olduğu anlaşılmaktadır.

Nasturilerin Osmanlı merkez otoritesi ile ilişkilerini konu alan elimizdeki diğer görece erken arşiv kaydı yine yukarıda da bahsi geçen ve literatürde de sıkça atfı yapılan 1831 tarihli *Şurût-ı Milel-i Muhtelif*e defteridir. Nasturi murahhasının salahiyeti (dinî yetki sahası), geçmişte olduğu gibi (*uslûbu sâbık üzere*) Diyarbakır ve Mardin çevresiyle sınırlı tutulurken Hakkâri ve çevresinin ismi hiç anılmamıştır. Ayrıca “*uslûbu sâbık üzere*” ifadesinden Hakkâri ve çevresinin ne arşiv vesikasının tanzim edildiği tarihte ne de önceki tarihlerde söz konusu Nasturi murahhasın yetki sahasına dâhil edildiğini anlıyoruz. Bu noktadan hareketle sözü edilen Nasturi murahhası ile önceki paragraftaki dava metninde bahsi geçen Nasturi patriği, aynı ruhanî olduğunu söylemek mümkündür. Diğer bir ifade ile her iki arşiv vesikasında da bahsedilen ruhanî, Diyarbakır Nasturi Katolik Kilisesi patriğidir. Yine her iki arşiv vesikasında da çalışmamıza konu olan Hakkârili Nasturilerin Osmanlı millet sistemi içindeki yerine veya merkezî otoriteyle ilişkisine atfı yapan herhangi bir ibare yoktur.

Hakkârili Nasturiler, ilk kez 1840’lı yıllardan itibaren Osmanlı Devleti’nin arşiv vesikalarına konu olmaya başlamışlardır. Asâkir-i Mansûre Miralayı ve Cizre Mütesellimi Bedirhan Bey’in bu dönemde Hakkâri ve çevresinde meskûn bazı Nasturi aşiretleri üzerine düzenlediği askerî harekâtlar Osmanlı Devleti’nin arşiv vesikalarına geniş bir şekilde konu olmuştur. Söz konusu arşiv vesikaların bir kısmı Hakkârili Nasturilerin Osmanlı merkez otoritesiyle ilişkilerini ortaya koyduğu için çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Bedirhan Bey’in 1843’teki ilk askerî harekâtının hemen akabinde konu hakkında bölge valilerinden görüş istenmesi üzerine Şam valisi Ali Rıza

⁵⁹ Smith and Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, Vol. 2, s. 186-187. Fortescue, s. 103; Murrevan den Berg, s. 259; Atiya, s. 308; Layard, s. 189.

Paşa'nın tanzim ettiği yazı söz konusu arşiv vesikalarına örnek gösterilebilir⁶⁰. Konu hakkındaki değerlendirmesinin bir bölümünde Ali Rıza Paşa “...İmâdiye, Van ve Hakkâri arasında bulunan sarp dağlarda iskân etmiş ve cemî' zamanda harbî olarak başlı başına olup tahmînen kırk elli bin nüfûsu müştamil olan Tiyarî kefereleri derûnuna Efrenc [Batlı] tâifesinden bazı keşişler ve mühendisler gidip gelmeye başlamış ve içlerinde bir cesîm kelîsâ ve odalar inşâsına şürû' etmiş oldukları söylenilmekte ve bunlar bir meçhul taife olup refta refta Frenkler ile ülfete başlayarak nihâyeti bir mahzûra netîce vereceği mütalaa ve mülâhazadan gayr-i baîd olduğuna...” ifadelerine yer vermiştir⁶¹. Ali Rıza Paşa'nın Tiyarîliler (Hakkârili Nasturiler)⁶² için kullandığı “harbî” ve “meçhul taife” tanımlamaları oldukça dikkat çekicidir.

“Harbî” tanımı, hukukî bir terim olup “Osmanlı Devleti'nin kendileriyle henüz bir zimmet antlaşması yapmadığı topluluk/devlet” anlamına gelmektedir. Kendileriyle bir zimmet antlaşması yapılmamasından dolayı da “harbî” statüsüne sahip olan gayrimüslim unsurlardan cizye alınmazdı⁶³. Şam valisi Ali Rıza Paşa'nın görüş yazısı üzerinden hareket edilmesi durumunda 1840'lı yıllara kadar Hakkârili Nasturilerin Osmanlı merkez otoritesi ile herhangi bir ilişkilerinin olmadığı konusunda açık bir sonuca varmak mümkündür. Çünkü Hakkârili Nasturiler, Osmanlı merkez otoritesi açısından “meçhul bir taife” olarak cemî' zamandan beri (en başından beri) gayri-zimmî olarak “harbî” statüsündeydiler.

Şam valisi Ali Rıza Paşa'nın yukarıda bahsi geçen görüş yazısı ile aşağı yukarı aynı tarihlerde tanzim edilen ve ismi belirtilmemiş üst düzey bir Osmanlı bürokratu tarafından kaleme alındığı anlaşılan tarihsiz bir layihada da benzer görüşlere yer verilmiştir. Layihada; Tiyarî, Tuhubî (Tehuma), Diz, Baz ve Cilo gibi kabilelerden oluşan Hakkârili Nasturilerin İmadiye, Revanduz, Van Gölü ve Urmiye Gölü arasındaki dağlarda eski zamanlardan beri (ez mâ-takaddem) kendi başlarına buyruk (âzâd ve serbest) yaşayan Hristiyanî bir cemaat (kavm-i Nasranî) olduğu belirtilmiştir⁶⁴. Layihanın devamında Hakkâri ve çevresinde meskûn aşiretli Nasturilerin (dağlıların) haraçtan muaf oldukları buna karşılık reaya durumundakilerin ise vergilerini merkezi

⁶⁰ Ali Rıza Paşa'nın görüşüne başvurulmasının sebebi Bağdat'ın eski valisi ve Arabistan Ordusu'nun eski müşiri olmasıydı. Hakkâri ve çevresi her ne kadar Anadolu Ordusu'nun yetki sahasında bulunsa da Arabistan Ordusu'nun yetki sahasıyla da sınırdış bir idarî ünitelerdir.

⁶¹ Şam valisi Ali Rıza Paşa'nın 2 Kasım 1843 (9 Şevval 1259) tarihli yazısı, BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

⁶² Dönemin arşiv vesikalarına bakıldığında “Tiyarî” ifadesinin genellikle Hakkâri ve çevresindeki tüm Nasturi Süryanîler için kullanıldığı görülür. “...Süleymaniye ve Muş ve Van ve Revanduz meyanlarında bir ucu Acem ve bir tarafı marr-uz zikr Bohtan kazası hududuna müntehi mahalde mütemekkin taht-i itaatinde olmayarak serbest üzere bulunan Tiyarî keferesi ...”. Asakir-i Şahane miralaylarından Bedirhan Bey'in asker celb ve cem' eylediğine dair Diyarbakır müşiri İsmail Paşa'nın 20 Temmuz 1843 tarihli yazısı. BOA, İ.MSM, Dosya No: 82, Gömlek No: 2351

⁶³ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, C. 1, İstanbul, 1983, s. 738.

⁶⁴ Nasturi ıslahatına dair tarihsiz bir layiha. BOA, İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.

otorite yerine Hakkâri mîrine (*rüesâyı Ekrâda*) ödedikleri vurgulanmıştır. Ayrıca Hakkârili Nasturilerle bir “zimmî antlaşması” yapılmasının gerekliliğinden bahsedilmiştir.

Hakkârili Nasturilerle bir *zimmî antlaşması* yapılması gerekliliği ile yukarıda Ali Rıza Paşa'nın kullandığı “harbî” tanımı birbirini tamamlayan iki beyandır. İki arşiv vesikasının verisi beraber değerlendirildiğinde şöyle bir yargıya varmak mümkündür: Osmanlı merkez otoritesinin 1840'lı yıllara kadar Hakkârili Nasturilerle doğrudan herhangi bir ilişkisi olmamıştır. Başka bir ifade ile söz konusu arşiv vesikalarının tanzim edildiği tarihe kadar Hakkârili Nasturiler ile Osmanlı merkez otoritesi arasında doğrudan bir tabiiyet ilişkisi oluşmamıştır.

Hakkârili Nasturilerin bir kısmının vergiden/haraçtan muaf tutulması diğer kısmının ise vergilerini Osmanlı merkez otoritesi yerine Hakkâri mîrine ödemeleri çalışmamız açısından önem arz eden diğer bir husustur. Hakkâri emirliğinin imtiyazlı idarî yapısı bahsinde de ifade edildiği üzere sancağın idarî sahasında toplanan vergilerin tamamı Hakkâri mîrine aitti. Bu noktadan hareketle Hakkârili Nasturilerin 1840'lı yıllara kadar Osmanlı merkez otoritesiyle doğrudan bir vergi ilişkisinin olmadığını söylemek mümkündür. Bu durumda merkezî otorite ile bir vergi ilişkisi olmayan Hakkârili Nasturileri Osmanlı millet sistemine eklemek doğru olur mu?

Osmanlı millet sistemi, netice itibarıyla bir malî (vergileme) sistemidir. Gayrimüslim unsurların merkezî otoriteyle vergi ilişkisinin çerçevesini belirleyen hukukî ve idarî bir uygulamadır. Kenanoğlu'nun da belirttiği gibi millet sisteminde üst düzey gayrimüslim ruhanî reisler (metropolitler) aslında vergi toplayan birer mültezim statüsündeydiler⁶⁵. Buradan hareketle merkezî otoriteyle vergi ilişkisi olmadığına göre Hakkârili Nasturileri Osmanlı millet sistemine dâhil etmek de teorik olarak doğru bir yaklaşım değildir. Konuyla ilgili dönemin arşiv vesikaları üzerinden de böyle bir sonuca varmak mümkündür. Patrik Mar Şimun Abraham'ın 5 Ocak 1846'da Dersaadet'e göndermek üzere kaleme aldığı mektup, söz konusu arşiv vesikalarına örnek gösterilebilir. Bedirhan Bey'in 1843'teki askerî harekâtı sırasında Hakkâri'yi terk etmek zorunda kalan Patrik Mar Şimun, mektubunda Hakkâri'ye yeniden dönebilmek için Dersaadet'ten Bedirhan Bey'e gerekli uyarıların yapılmasını, geçmişe atıf yaparak Hristiyan unsurlar arasında İslam Devleti'ne reâyâ olan ilk topluluğun Nasturiler olduğunu ve kendisinin söz konusu topluluğun patriği olduğunu belirttikten sonra Osmanlı Devleti'nin himayesinde olduğunu bilmesi için Nasturilerin patriği olduğuna dair padişah'tan bir ferman (*berât-ı şerîfe*) talep etmiştir⁶⁶. Mar

⁶⁵ Kenanoğlu, s. 60.

⁶⁶ “...Nasarâ milletlerinden İslam'a reâyâ olan en evvel Nasturi milleti olup kulları bu milletin patriği bulunup hak teâlâ hazretleri velinimetimiz olan cenâb-ı pâdişâhiye tükenmez ömr ihsanıyla a'dâsına galip eyleye kendi bendesi ve hidmet-i şâhânesinde olduğumu bilmek için gerek bu kullarına ve gerek zîr-i idarende bulunan Matran tabir olunur papazlara berevât-ı şerîfe ihsân ve itasını devlet-i aliyyeden tazarru ve niyâz ederim...” Mar Şimun Abraham'ın 5 Ocak 1846 tarihli Bâbîâlî'ye gönderdiği mektubu. BOA, İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.

Şimun'un bahsedilen talebini şu şekilde de yorumlamak mümkündür: Bahsi geçen tarihe kadar (5 Ocak 1846) Osmanlı merkez otoritesi tarafından Mar Şimun unvanlı Hakkâri Nasturi Kilisesi patriklerine verilmiş herhangi bir ferman veya berat yoktur⁶⁷.

Hakkârili Nasturiler ile Osmanlı merkez otoritesi arasındaki ilişkiyi tartışmalı hale getiren belki de tek bir arşiv kaydı, Süryani (Yakubî) Kadim patrikliğinin "Ermeni din adamlarının bölgedeki Süryanileri nüfus defterlerine *Ermeni* olarak kaydettiklerini, kiliselerinin iç işleyişine müdahale ettiklerini ve Ermenilerle ilişkilerinin sadece başkentle ilgili yazışmalarla sınırlı olduğunu" yönündeki şikâyeti üzerine konuyu arşiv vesikalarına dayalı olarak araştıran bir heyetin *Mabeyn-i Hümayûn Başkitâbet* dairesine gönderdiği bir görüş yazısında "...Yakubî ve Süryani ve Nasturi mezhebinde bulunan Hıristiyanların Dersaadet'te patrikleri olmadığı cihetle onların reisleri dahi Ermeni Patrikhanesine havale olunmuş idi..."⁶⁸. ifadelerine yer verilmiştir. Arşiv vesikası oldukça geç bir döneme aittir. Ancak metnin kipinden de anlaşılacağı üzere (*havale olunmuş idi*) geçmişteki bir duruma atıf yapılmış ve Nasturilerin Ermeni Patrikhanesi tarafından merkezî otorite nezdinde temsil edildiği ifade edilmiştir. Şikâyette bulunan kurum, Mardin merkezli Süryani Kadim (Yakubî) Kilisesi patrikliğidir. Bu yüzden şikâyete konu olan bölgenin Mardin ve çevresi olduğu anlaşılacaktır. Söz konusu heyetin *Mabeyn-i Hümayûn Başkitâbet* dairesine gönderdiği görüş yazısında da adı geçen cemaatin yukarıda da bahsi geçen Diyarbakır Nasturi Katolik Kilisesi mensubu Hıristiyanlar olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Hakkârili Nasturilerin geçmişte de Dersaadet nezdinde herhangi bir millet-başı tarafından temsil edilmediğine veya Dersaadet tarafından millet olarak kabul edilen bir cemaatin/milletin mensubu olmadıklarına dair önemli bir arşiv vesikası da elimizde mevcuttur. 11 Nisan 1875 tarihli Van mutasarrıflığından Erzurum valisine (veya Anadolu Ordusu Müşirine) gönderilen bir yazıda "...mine'l-kadim hâl-ı bedeviyette bulunup... nev'an-mâ Hıristiyan'dan ma'dûd ise de (her ne kadar Hıristiyan bir unsur olarak bilinse de/addedilse de) Ortodoks ve Katolik ve Protestan ve Rum ve Ermeni milletlerinin ayinlerinde olmayıp kendilerine mahsus lisan ve kitap üzerine amel etmekte bulunmuş... olan Nasturi milleti..." ifadelerine yer verilmiştir⁶⁹. Görüldüğü üzere Hakkârili Nasturilerin açık bir şekilde en başından beri Ortodoks, Katolik, Protestan, Rum ve Ermeni milletlerinden herhangi birine mensup olmadığı ifade edilmiştir.

⁶⁷ Mar Şimun'un Hakkârili Nasturilerin ruhanî reisi olarak tanınması yönündeki talepler sonraki tarihlerde başka şekilde de dile getirilmeye devam edilmiştir.

⁶⁸ BOA, Y.EE, Dosya No: 38 Gömlek No: 69.

⁶⁹ 11 Nisan 1875'de Van mutasarrıflığından Erzurum valiliğine gönderilen bir tahrirat sureti. BOA, HR.SYS, Dosya No: 2819, Gömlek No: 7.

SONUÇ

Bu çalışmada, 16. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasında yer almalarına rağmen Hakkârili Nasturi Süryanilerin millet sistemi bağlamında merkezî otorite ile olan tartışmalı ilişkileri konu alınmıştır. 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'ne ait arşiv vesikaları ışığında sadece literatürdeki konuyla ilgili tartışmalara açıklık getirilmemiş aynı zamanda tartışmalara sebep olan hususlar da ayrı ayrı irdelenmiştir. Hakkârili Nasturilerin merkezî otorite ile ilişkilerinin literatürde tartışma konusu olmasının temel sebebi Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasında 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında birden fazla Nasturi patrikliği hiyerarşisinin mevcut olması ile ilgilidir. Diğer bir ifade ile Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet sahasında meskûn Nasturi Hristiyanlarının literatürde yekpare bir dinî cemaat olarak ele alınması konunun girift bir hal almasına neden olmuştur.

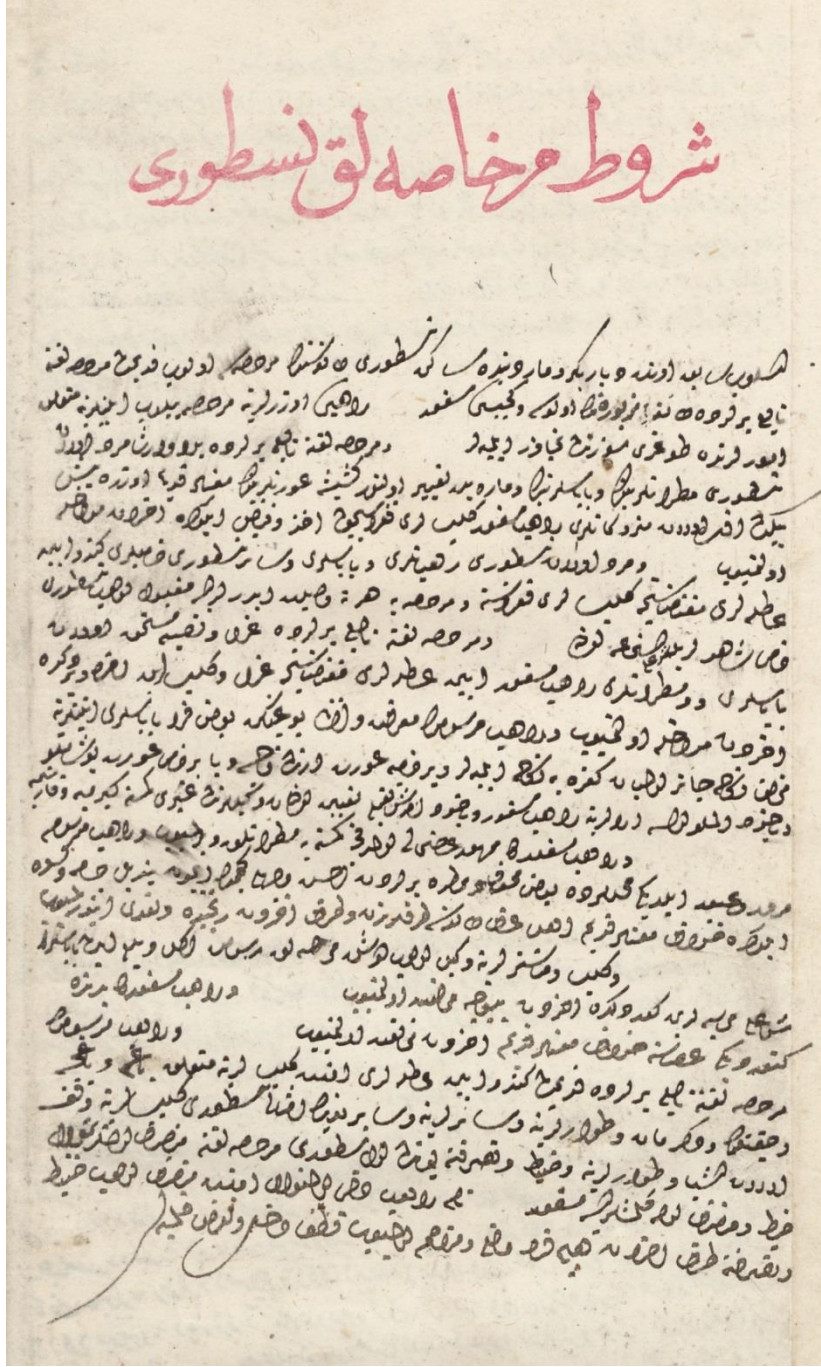
Hakkâri sancağı/emirliği, 19. yüzyılın ortalarına kadar müstakil bir idarî yapıya sahipti. Müstakil idarî yapısına bağlı olarak 19. yüzyılın ortalarına kadar Hakkâri sancağının idarî sahasında meskûn gayrimüslimlerin merkezî otoriteyle doğrudan malî ve hukukî ilişkileri oluşmamıştır. Dolayısıyla Osmanlı merkez otoritesi ile doğrudan malî ve hukukî ilişkileri oluşmayan Hakkârili Nasturilerin de millet sistemine eklenmesi doğru bir yaklaşım değildir. 1840'lı yıllardan itibaren merkezîleşme politikalarının bölgede yürürlüğe konulmasına bağlı olarak konu ile ilgili oluşan arşiv vesikaları da bu iddiayı desteklemektedir. Patrik Mar Şimun Abraham'ın 1846'da Dersaadet'ten berat talep ettiği mektup, uzun süre bölgede önemli görevler üstlenmiş olan Şam valisi Ali Rıza Paşa'nın Hakkârili Nasturileri "meçhul bir taife" ve "harbî" olarak tanımlamayan arızası, yine aynı tarihlerde üst düzey bir Osmanlı bürokrati tarafından kaleme alındığı anlaşılan ve Hakkârili Nasturilerle bir zimmet antlaşması yapılmasının gerekliliğini vurgulayan tarihsiz ve isimsiz layiha söz konusu arşiv vesikalarına örnek gösterilebilir. Ayrıca çalışmamız kapsamında yapılan arşiv okumaları sırasında Hakkârili Nasturilerin millet sistemi bağlamında merkezî otorite ile ilişkisine vurgu yapan herhangi bir arşiv kaydına da rastlanılmamıştır.

KAYNAKÇA

- Devlet Arşivleri (BOA), A.DVNS.GMC.d (Şurût-ı Milel-i Muhtelif Defterleri) No: 1.
- Devlet Arşivleri (BOA), HR.SYS, Dosya No: 2819, Gömlek No: 7.
- Devlet Arşivleri (BOA), İ.MSM, Dosya No: 48, Gömlek No: 1229.
- Devlet Arşivleri (BOA), İ.MSM, Dosya No: 49, Gömlek No: 1238.
- Devlet Arşivleri (BOA), İ.MSM, Dosya No: 82, Gömlek No: 2351.
- Devlet Arşivleri (BOA), MŞH.ŞSD.d, Defter No: 3828, s. 6.
- Devlet Arşivleri (BOA), MVL, Dosya No: 569, Gömlek No: 129.
- Devlet Arşivleri (BOA), Y.EE, Dosya No: 38 Gömlek No: 69.
- Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 1, Tab'hâne-i Amire, İstanbul, 1263.
- Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Def'a: 2, İstanbul, 1264.
- A. Frazee, Charles, *Katolikler ve Sultanlar Kilise ve Osmanlı İmparatorluğu 1453 - 1923*, Çev. Cemile Erdek, Küre Yayınları, İstanbul 2009.
- Akbal, Fazıla, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Bellekten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. XV, S. 60, 1951, s. 617-628.
- Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 4. Kitap Kanuni Devri Kanunnameleri, 1. Kısım Merkezi ve Umumi Kanunnâmeler*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- Albayrak, Kadir, "Nesturiler ve Nesturi Kilisesi", *Demokrasi Platformu*, Yıl 2, S. 8, Güz 2008, s. 241-246.
- Albayrak, Kadir, *Keldanîler ve Nasturîler*, Vadi Yayınları, Konya 1997.
- Anzerlioğlu, Yonca, *Nasturiler*, Tamga Yayıncılık, Ankara 2000.
- Aprim, Frederick, *Asurlular*, Çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2008.
- Atiya, A. Suryal, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, Çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul, 2005.
- Averyanov, P. İ., *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler*, Çev. İbrahim Kale, 1.Baskı, Avesta Yayınları, İstanbul 2010.
- Barkan, Ömer Lütfi, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 15, S. 1-4, 1954, s. 251-329.
- Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.
- Bruinessen, Martin Van, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Cuinet, Vital, *La Turquie D'Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie-Mineure*, Vol. 2, Paris 1891.
- Çelik, Mehmet, *Süryani Tarihi I*, Ayraç Yayınevi, Ankara 1996.
- Çelik, Tuma, "Nasturiler ve 1924 Nasturi Sürgünü", *Mardin Tebliğleri*, Ed. Emre Ayvaz, Altuğ Yılmaz, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 233 - 241.

- Dabağyan, Levon Panos, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul 2005.
- Demirci, Kürşad, *Nesturi Hristiyanlık ve Antakya Teolojisi*, Ayışığıkitapları, İstanbul 2018.
- Doru, Nesim, *Doğu'dan Batı'ya Süryaniler Felsefe ve Çeviri Geleneği*, Dipnot Yayınları, Ankara 2007.
- Emecen, Feridun M., *Yavuz Sultan Selim*, Kapı Yayınları, İstanbul 2016.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Alternatif Üniversite, İstanbul, 1992.
- Fortescue, Adrian, *The Lesser Eastern Churches*, London 1913.
- Gaunt, David, *Katliamlar, Direniş, Koruyucular: I. Dünya Savaşında Doğu Anadolu'da Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, Çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul 2007.
- Göyünç, Nejat, "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 23, 1969, s. 223-34.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, C.4, İstanbul 1979.
- İdris-i Bidlîsî, *Selim Şah-nâme*, Haz. Hicabi Kırlangıç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Joseph, John, *The Nestorians and Their Muslim Neighbors*, Princeton University Press, New Jersey 1961.
- Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.
- Kyle, Richard, "Nestorius: The Partial Rehabilitation of a Heretic", *Journal of The Evangelical Theological Society*, 32/1, 1989, s. 73-83.
- Layard, Austen Henry, *Ninova ve Kalıntıları*, Çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul 2000.
- Masters, Bruce, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*, Cambridge University Press, New York 2001.
- Matfiyef, Konstantin Petroviç, *Asurlar ve Modern Çağda Asur Sorunu*, Çev. Vahap Kelat, Kaynak Yayınları, İstanbul 1996.
- Galletti, Mirella, *Kürdistan Hristiyanları*, Çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul 2016.
- Molitor, Joseph, *Kildaniler ve Doğu Süryani Kilisesi*, Çev. Erol Sever, Yaba Yayınları, İstanbul 2004.
- Murre-van den Berg, Helen L., "The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries," *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, Vol. 2.2, Beth Mardutho: The Syriac Institute and Gorgias Press, 1999, s. 146-164.
- Nikitine, Basil, "Nestûrîler", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, s. 207-212.
- Ortaylı, İlber, "Osmanlılar'da Millet Sistemi", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 30, İstanbul 2005, s. 66-70.
- Özcoşar, İbrahim, "Osmanlı'da Hristiyan Cemaatler Arası İlişkiler: Ermeni-Süryani Örneği", *Mukaddime*, C. 5, S. 2, 2014, s. 1-14.

- Özcoşar, İbrahim, “Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldanî ve Süryani Katolik Patriklikleri”, *Süryaniler ve Süryanilik I*, Hazırlayanlar: Ahmet Taşgın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, Orient Yayınları, Ankara 2005, s. 219-244.
- Özcoşar, İbrahim, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008.
- Özdemir, Bülent Süryanilerin Dünü Bugünü I. Dünya Savaşı’nda Süryaniler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, C. 1, İstanbul, 1983.
- Sanjian, Avedis K., *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 1965.
- Sevgen, Nazmi, “Kürtler III”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 7, 1968, s. 57-61.
- Seyfeli, Canan, “Keldani Patrikliği’nin İdaresi ve Osmanlı Devlet Salnâmeleri (1847-1918)”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 32, Güz 2018, s. 89-126.
- Silbernagl, Isidor, *Verfassung und Gegenwärtiger Bestand Sämtlicher Kirchen des Orients. Eine Kanonistisch-statistische Abhandlung*, Ed. Joseph Schnitzer, Regensburg, 1904.
- Smith, Eli and Dwight, H.G.O., *Missionary Researches in Armenia*, Vol. 2, Boston 1833.
- Soane, E. B., *Mezopotamya ve Kürdistan’a Gizli Yolculuk*, Çev. Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul 2007.
- Surma Hanım, *Ninova’nın Yakarışı Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun’un Katli*, Çev. Meral Barış, Avesta Yayınları, İstanbul 2015.
- Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, Çev. Mehmet Emin Bozarlan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971.
- Theodore d’Mar Shimun, *The History of the Patriarchal Succession of the d’Mar Shimun Family*, Xlibris Corporation, USA 2008.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 2, Ankara 1988.
- Vine, Aubrey R., *The Nestorian Churches*, Indepent Press, London 1937.
- Wigram, W.A. ve Wigram, Edgar T.A., *İnsanlığın Beşiği Kürdistan’da Yaşam*, Çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul 2004.
- Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840) (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Yohannan, Abraham, *Mezopotamya’nın Kayıp Halkı Nasturiler*, Çev. Meltem Deniz, Beybûn, Ankara 2006.

Şurût-1 Murahassalık-1 Nastûri/Şurût-1 Milel-i Muhtelif Defterleri

(Kaynak: BOA, A.DVNS.GMC.d)

الاول
محمد بكليس شيخ شريف ومفضل دين الحمدي الي الطريق يوسف رشن طائفة الشطوبه المنصرف لفرمان
السلطان والديني بالمواجهه مع الطريق كوكبس رشن طائفة العقوبه ومعقته رهبانية ومعقدين
طائفة بانه من قديم الزمان نحو من ثمانه سنه تقرنا سديت روتنا وسماجا وتقرنا من سخاوتنا
وايدارنا وجملة شهاوت فاطمة من الاصم والنصارى بانه لنا وبع اسع اسلكه في ناحية سمرقند
بيكدهمسي وبر وبركك ما ريو خنا نحو باقى هذه السنه خلا المطران خنا العقوبه وجهه وفهرا كجانب
شرح الترفي طوط وبع الموقوم من طائفة الشطوبه ونهاب افناحه ومنصرف في لاجه ذلك القوم انت
مدها من قبل ان يشرح الترفي من حيث عدم استفاضة الانبياء من طرف الطريق كوكبس رشن طائفة
العقوبه استوفى كتحققه ان كان بانه من سفاهة الحال لم يذكر اهنا ان وبع الموقوم هو ملك طائفة العقوبه
بل انه من قديم فهو ملك طائفة الشطوبه ومن طرفين في وبقوا ايضا بانه ما لعلم ولا حقه لاصطفاقنا
ان قسبم رهبانية ان يعارض ويتداخل بدير الموقوم وكمن فعل المطران خنا العقوبه في نهو حبه بقدي
وفضله لما تحقق وفوج الحال من اقرار الطريق كوكبس ومن قسبه ورهبانية ومعقدين طائفة ان
وبع الموقوم هو ملك الطائفة الشطوبه ام حاكم الشراخ بنجر بده الكه الشراخه رانبت فزاره وحكم ان
تعطى الال الطريق يوسف رشن طائفة الشطوبه حتى يتصرف بدير الموقوم ككان او حتى رولا بخاسم
اهنا من طائفة العقوبه ان يعارض ويتداخل بدير الموقوم فحيا الشراخ الترفي حوسه في
في اوائل شهر جزي زر الال لسنه اهدك را ربيع و فاني وانف

السيد الحاج محمد الهادي
طبيب صافي قدوم
صاف هو ابد بدوش او غم يا ابو ميني ن

H.1241 Tarihli Diyarbakır Şerhiye Sicili Defterine Ait Bir Kayıt.

(Kaynak: BOA, MŞH.ŞSD.d, Defter No: 3828).